

prikazi–recenzije

Reviews – Critiques

Stipe Kutleša (prir.), *Filozofijsko djelo Franje pl. Markovića: Zbornik radova*. Zagreb: Matica hrvatska, 2016, 159 str.

Iz predgovora Stipe Kutleše (str. 7–8) doznajemo da su u zborniku objavljena izlaganja s konferencije *Filozofsko djelo Franje pl. Markovića*, koja je održana 24. listopada 2014. povodom stote obljetnice smrti Franje Markovića. Iako je Marković javnosti poznatiji kao književnik, manje je znano da je jedan od istaknutijih filozofa 20. stoljeća. Radovi u ovom zborniku filozofskog su karaktera te obuhvaćaju raščlambu Markovićeve filozofijskog djelovanja u kontekstu estetike, logike i povijesti hrvatske filozofije.

U zborniku su objavljeni znanstveni prilozi šestero autora, čija je ekspertiza za područje o kojem pišu prikazana u kratkim profesionalnim životopisima, s popisom najvažnijih objavljenih radova, na kraju zbornika pod naslovom *Bilješke o autorima* (str. 157–159). Zbornik sadržava i *Kazalo imena* (str. 153–156), bez kojeg je teško zamisliti ozbiljnu knjigu znanstvenoga predznaka.

Damir Barbarić u svojem radu *Uz Markovićevo tumačenje divotnog i tragičnog* (str. 11–19) prikazuje i objašnjava Markovićevo poimanje estetike. Spekulativno središte Markovićeve estetike oslanja se na trostruki slijed postupnog uspinjanja uzvišenomu: 1. osjećaj naše ograničenosti u susretu s neizmjenom uzvišenim; 2. ustrajavanje na daljnjem odnosu prema uzvišenom pomoću fan-

tazije; 3. doživljaj srodnosti s uzvišenim. Taj susret čovjeka s neizmjenom i uzvišenim, od svih umjetničkih formi, najbolje omogućava tragedija kroz katarzu, koja čovjeka uzdiže na stajalište općenitosti i idealnih etičkih zakona (str. 16). Takvo Markovićevo poimanje tragedije i katarze proizlazi iz njegova filozofijskog uvjerenja sveopći božanski sklad svih živih bića (str. 17), ali i sam ustvrđuje da nije primjenjivo na antičku grčku tragediju, koja ne pobuđuje opisane osjećaje i spoznaje, nego bol, užas i strah. Barbarić zaključuje da Markovićevo poimanje tragedije treba razumjeti kao »poticaj novom i produbljenijem ispitivanju njezine biti i svrhe« (str. 19).

Tomislav Škrbić u tekstu *Karakteristike umjetničkih formi u estetici Franje Markovića* (str. 21–44) dao je raščlambu triju Markovićevih stavova o estetici: 1. estetika je sadržana u formi; 2. osnovne forme su jačina, živost i potpunost, sklad i jedinstvo, osobinska obilježnost ili obilježno priličje, skladni izmir i pravilnost; 3. odnos estetičke spoznaje i modalnog statusa formi, iz kojeg proizlazi misao da se estetske forme svidaju nužno (str. 24). Tezu o estetičnosti forme Marković je preuzeo od Zimmermanna (str. 26), ali ju je promišljao na drukčiji način temeljeći svoje stavove na drukčijim postavkama. Škrbić je usporedio Markovićeve i Zimmermannove stavove o estetici te dao njihov iscrpan usporedni pregled. O Markovićevo poimanju estetike zaključuje da »proizlazi iz spoja kritičke filozofije i vjere u apsolutno biće, odnosno spoja kriticizma i dogmatizma« (str. 43). Autor članka daje i vlastiti kritički osvrt na Markovićeve razmišljanja.

U tekstu *Divotno u estetici Franje Markovića* (str. 45–56) Željka Metesi Deronjić posvetila se raščlambi pojma *divotnoga*, što se prema Markoviću zajedno s *ljepotom* objedinjuje u *krasoti*, koja je konačno predmet estetike. Au-

torica je prikazala Markovićevo promišljanje položaja i zadataka estetike u sustavu spoznaje kako ga je on iznio u svojem djelu *Razvoj i sustav obćenite estetike* (Zagreb, 1903.). Kod Markovića divotno (tj. uzvišeno) i ljepota spoznaje se *čučenjem*, što implicira da je psihologija važna sastavnica njegove filozofije. Opisujući divotno kod Markovića, autorica utvrđuje da ono »uzbudi ljudski duh, potičući u njemu ujedno i jedan osjećaj čuđenja i strahopoštovanja, ali i neugodnu spoznaju vlastite ograničenosti i nedostatnosti«, a u spoznavanju divotnoga pomaže nam *fantazija* (str. 56).

Srećko Kovač u članku *Logika u filozofiji Franje pl. Markovića* (str. 57–73) razlaže Markovićevo poimanje logike, kriterija istinitosti pojmova te induktivne i deduktivne „očevidnosti“. Zaključuje da je Marković usvojio formalno–realno razumijevanje logike po uzoru na Lotzeu, koje se oslanja na izgradnju i opravdanje pojmova, što je u fokusu tek moderne logike kroz egzaktnu formalnu metodologiju (str. 72).

U članku *O pojmu znaka u Markovićevoj Logici* (str. 75–139) Bojan Marotti obradio je pitanje termina *znak*, koji je predmet interesa i filozofije i jezikoslovlja u 19. i 20. stoljeću. Dva su velikana obilježila utemeljenje semiotike ili semiologije, tj. znanstveno promišljanje o znakovima: Charles Sanders Peirce (1839.–1914.) i Ferdinand de Saussure (1857.–1913.). Filozof Peirce ponudio je trojni model tumačenja znaka, koji se sastoji od reprezentamena (zastupnika), objekta (predmeta) i interpretanta (tumača). Jezikoslovac De Saussure dao je pak dvojni model znaka, koji se sastoji od označnika (*signifiant*) i označenika (*signifié*). Autor je ustvrdio da se Marković nije bavio teorijom znaka, no da je riječ *znak* rabio u svojim radovima, te je u svojem članku prikazao je li Markovićevo razumijevanje znaka bilo više peirceovsko ili više saussureovsko.

Drugi dio Marottijeva članka naslovljen je *Dodatak*, a čini ga čini *Uvodna bilješka* (str. 94–100), tj. najava objavljivanja cjelovite Markovićeve *Logike* iz njegova rukopisa, i jedno objavljeno poglavlje *VII. odsjek. Psiholojska podloga logici* (str. 101–130). U uvodnoj bilješci opisan je sadržaj i okolnosti nastanka rukopisa te Markovićeve jezik i pravopis, koji je u skladu s pravilima zagrebačke filološke škole. U načelima priređivanja najavljenog je da se u Markovićeve jezični i pravopisni uzus neće zadirati, što je primijenjeno u objavljenom poglavlju iz *Logike*.

Stipe Kutleša u tekstu *Markovićevo nastojanje oko istraživanja hrvatske filozofije* (str. 141–152) dao je uvid u Markovićeve percepcije hrvatskih filozofa i važnosti filozofije za pojedinca i cijelu zajednicu. Osobito je istaknuo Markovićeve doprinos uspostavljanju hrvatskog strukovnog filozofijskog nazivlja, s posebnim osvrtom na prirodnofilozofijsko nazivlje i logičko nazivlje.

Zbornik *Filozofsko djelo Franje pl. Markovića* vrijedan je prinos povijesti hrvatske filozofije koji istodobno daje bogat uvid u Markovićevo djelovanje i potiče na nova promišljanja i istraživanja. Zbog iznesenih stručnih i znanstvenih dosega zasigurno je nezaobilazan u svakom daljnjem bavljenju djelovanjem i radovima Franje Markovića.

Ivana Klinčić

Bart D. Ehrman, *The Triumph of Christianity: How a Forbidden Religion Swept The World*. New York City: Simon & Schuster, 2018, 335 str.

Dugo iščekivana knjiga profesora religijskih studija (i eksperta za povijest ranog kršćanstva) sa Sveučilišta California, Los Angeles, Barta D. Ehrmana *The Triumph of Christianity: How a Forbidden Religion Swept The World* svojom kvalitetom nije razočarala.

Knjiga je podijeljena na 9 zasebnih poglavlja s još jednim nadodanim potpoglavljem koje služi umjesto zaključka. Ehrman nastoji na više od 300 stranica teksta iznijeti sintetiziranu sliku razvoja kršćanstva u prva četiri stoljeća te ponuditi glavne uzroke zbog kojih je kršćanstvo u konačnici uspjelo „osvojiti“ Rimsko Carstvo. Valja odmah na početku ustvrditi kako je knjiga izuzetno čitljiva. Ehrman je opće poznat po svojem jednostavnom stilu pisanja, koji se ponekad kreće na rubu površnog, ali nikada ne prelazi taj rub. Doduše, knjiga je ponajprije namijenjena općemu čitateljstvu, ali s obzirom na iscrpane reference i bibliografiju može biti od velike pomoći kako studentima tako i profesionalnim povjesničarima.

Prvo poglavlje posvećeno je prvomu kršćanskomu caru Konstantinu, u kojem Ehrman bez dvojbe zaključuje kako se Konstantin, ako se uzmu u obzir primarni izvori, *doista* preobratio na kršćanstvo (str. 37). Nakon toga Ehrman nas vraća na same početke kršćanstva i utjecaj kojeg je sv. Pavao imao na razvoj istog. Prema autoru, Pavao nije *izmislio* kršćanstvo, ali ga je otvorio poganskomu svijetu i time zapravo otvorio put kršćanstvu. Konačan cilj Pavla bio je ulazak „punine pogana“ u Izrael (usp. 1 Rim 11,25). Zanimljiva je i teza koju Ehrman preuzima od Ronalda Hocka prema kojoj je Pavao naviještao evanđelje uz svakodnevni posao. Djela apostolska ističu kako se Pavao bavio pravljenjem šatora (Dj 18,3). Ehrman smatra Hockovu tezu plauzibilnom te tvrdi da je Pavao, koji se zbog posla morao seliti iz grada u grad, uz obavljanje svojih dužnosti šatorara, naviještao evanđelje Isusa Krista i tako putem društvenih mreža širio radosnu vijest (str. 62).

Srž Ehrmanove knjige nalazi se u poglavljima *Reasons for the Christian Success* i *Miraculous Incentives for Conversion*. U njima Ehrman nastoji sinte-

tizirati prijašnja povijesna i sociološka objašnjenja rasta kršćanstva. Prije svega autor pristaje uz tezu sociologa Rodneyja Starka prema kojoj se kršćanstvo nije širilo putem masovnih obraćenja u stilu modernih evangeličkih pastora, nego putem svakodnevnih društvenih mreža. Društvene mreže Ehrman definira kao »sve vrste poveznica koje kao ljudi koji djeluju u društvu imamo« (str. 109), od obitelji i prijatelja, preko susjeda do poslovnih suradnika. Ako bismo morali sažeti cijelu Ehrmanovu knjigu u dvije ključne teze, prva bi bila otprilike sljedeća: kombinacija snažne misionarske prirode kršćanstva (čije korijene Ehrman vidi u djelovanju svetoga Pavla) te isključivosti nove religije (ako se netko odluči slijediti Krista, obvezno mora ostaviti po strani sve poganske bogove) bila je osnovni razlog kršćanskog uspjeha (str. 125). Da je kršćanstvo bilo misionarski naklonjeno, ali ne i isključivo, zasigurno bi privuklo brojne pogane, ali bi oni u tom slučaju Krista samo importirali u svoj panteon različitih božanstva, a kršćanstvo tada ne bi moglo istisnuti poganstvo. Da je s druge strane kršćanstvo bilo samo isključivo, ali ne i misionarski naklonjeno, onda bi ostalo na marginama kao jedna od struja židovstva.

U već spomenutom poglavlju *Miraculous Incentives for Conversion* Ehrman nastoji objasniti što je to bilo posebno privlačno u kršćanstvu da su pogani napuštali svoja tradicijska vjerovanja koja su njegovali stoljećima. Prema autoru, klasična sociološka objašnjenja (poput superiornijeg zdravstvenog sustava u okviru brige za bolesne i nemoćne te karitativnosti i milosrđa koje je promijenilo etički sustav antičkog Rima) pogrešna su jer nemamo ni jedno povijesno vrelo koje bi eksplicitno kazalo da su se pogani upravo zbog tih razloga odlučivali prijeći na kršćanstvo (str. 137–139). Ehrman tvrdi, koristeći prvenstveno

Djela apostolska kao izvor, kako su pogani u jednom trenutku postali uvjereni da su čuda o kojima su pričali njihovi kršćanski suradnici, prijatelji i sugradani doista istinita i da je to ključan dokaz da je kršćanski Bog onaj koji je vrijedan štovanja (str. 143). Također, autor tvrdi i kako brojni drugi apokrifni izvještaji o obraćenju pogana u svojoj suštini imaju priču o nekom čudu. Naravno, Ehrman ne želi ni u jednom trenutku kazati kako su se ta čuda doista i dogodila, nego samo nastoji deskriptivno ustvrditi da je *vjerovanje* u ta čuda bilo katalizator promjene (str. 143).

Uz to, autor preuzima i tezu društvenog povjesničara Ramsaya MacMullena, prema kojoj je i kršćanski narativ o paklu i vječnom mučenju za sve one koji odbiju njihova Boga bio važan faktor širenja kršćanstva (str. 154). Citirajući MacMullena, Ehrman ističe: »Plameno-pakla jednako su širili kršćanstvo kao što je to činilo i svjetlo Milosti« (str. 154).

S prvim se dijelom Ehrmanove teze o širenju kršćanstva prvenstveno putem društvenih mreža mogu složiti. Međutim, Ehrmanovo mi se odbacivanje socioloških čimbenika rasta kršćanstva, samo zato što se oni eksplicitno kao uzroci ne spominju u izvorima, čini pogrešnim. Primjerice, već spomenuti sociolog R. Stark pokazao je kako obraćenici na neke od novih religijskih pokreta uzroke obraćenja vide u teološkoj superiornosti religije na koju su se obratili. Međutim, ako se analizira proces njihova obraćenja (što su učinili Rodney Stark i John Lofland), postaje jasno da u trenutku obraćenja nisu znali gotovo ništa o teologiji religije na koju pristaju. Zapravo su sociološki uzroci bili primarni motivatori njihova obraćenja. Naobrazba o teologiji i temeljnim doktrinama vjere na koju su se preobratili došla je tek naknadno. Drugim riječima, ljudi su skloni prekrajati svoju

prošlost kada je riječ o razlozima njihova prelaska u drugu religiju (vidi više o tome u: Rodney Stark, *The Rise of Christianity*, HarperSanFrancisco, San Francisco). Osim toga, postojao je cijeli niz misterijskih kultova koji su, između ostalog, obećavali i život nakon smrti, ali i razne forme nadnaravne pomoći ako ih pojedinac odluči štovati (primjerice Izidin kult ili kult grčkog božanstva Asklepija). Takvi su kultovi bili izuzetno popularni u rimskom svijetu kasne antike. Zašto bi primjerice poganin iz Egipta prije povjerovao u istinitost čudesna pripisanih kršćanskomu Bogu, a ne božici Izidi? Čini mi se da sociološke uzroke rasta kršćanstva ne treba olako zaboraviti.

Meni osobno najzanimljiviji dio Ehrmanove knjige dolazi pred sam kraj, kao dodatno poglavlje koje služi umjesto zaključka. U njemu Ehrman preispituje Starkovu tezu o rastu kršćanstva, prema kojoj se kršćanstvo širilo stabilnom stopom od otprilike 40% svakog desetljeća. Ehrman se načelno slaže sa Starkom, ali iznosi neke važne izmjene. Primjerice, stopa rasta je morala imati svojih fluktuacija, posebice na samom začetku nove religije. Kada bismo uzeli da je kršćanstvo raslo 40% svakog desetljeća, to bi značilo da je (ako uzmemo poprilično pouzdani podatak kako je 30. godine bilo svega 20–ak kršćana) u vrijeme kada je Pavao pisao svoju poslanicu Rimljanima (60. godina) na svijetu bilo svega 55 kršćana. To je naravno nemoguće, ako se uzme u obzir da je Pavao samo u toj poslanici poimenice nabrojao 26 kršćana. Ehrman stoga mijenja Starkovu statističku hipotezu i tvrdi sljedeće: U prvih nekoliko desetljeća kršćanstvo je raslo (ponajviše zahvaljujući Pavlu i njegovim suradnicima) 300% svakih deset godina. Nakon Pavlove smrti to je drastično palo pa je od početka 2. stoljeća kršćanstvo nastavilo rasti sa stopom od otprilike 35%

svakog desetljeća (str. 292–293). Krajem 4. stoljeća te dijelom 5. stoljeća ta je stopa počela padati ponajviše zato što nije bilo toliko pogana u carstvu (svaka eksponencijalna krivulja ne može rasti vječno).

Iako valja napomenuti (ono što i sam Ehrman priznaje) da se tu ipak radi o statističkim hipotezama koje je, iz niza razloga, nemoguće detaljnije utvrditi, njegova mi se hipoteza čini izuzetno zanimljivom i poticajnom. Konačno, Ehrmanova knjiga predstavlja kvalitetnu sintezu dosadašnjih istraživanja o uzrocima rasta kršćanstva u Rimskom Carstvu te je, unatoč nekim problematičnim tezama, svakako vrijedan doprinos, kako za laike tako i za povjesničare.

Marko Marina

Paul Tillich, *Biblijska religija i potraga za krajnjom zbiljnošću*. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu — Kršćanska sadašnjost, 2016, 104 str.

Knjigu *Biblijska religija i potraga za krajnjom zbiljnošću* Paula Tillicha (1886.–1965.), jednoga od vodećih teologa 20. stoljeća, objavili su Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost 2016. godine u sklopu biblioteke Eseji, a prijevod na hrvatski plod je rada Ive Mršić Felbar i Danijela Tolvajčića. Knjiga, uz *Predgovor* i *Pogovor*, sadržava osam poglavlja.

U prvom poglavlju *Osnovni pojmovi* autor ističe povezanost biblijske religije i ontologije te vezu religije i objave (str. 9–12). Također naglašava važnost filozofije za razumijevanje teologije (str. 14). U drugom poglavlju *Ljudska egzistencija i pitanje o bitku* autor čovjeka karakterizira kao biće koje stoji između bitka i nebitka (str. 19) te iznosi različite filozofske poglede na pitanje o bitku i na zbiljnost samu (str. 25–26). U trećem

poglavlju *Temelj biblijskog personalizma* autor progovara o iskustvu svetoga te osobnosti tog iskustva i osobnosti Boga samoga (str. 30). Poglavlje završava pitanjem o odnosu osobnog Boga i neosobnog bitka (str. 32). U četvrtom poglavlju *Personalizam i božansko–ljudski odnos* autor ističe kako je u odnosu između Boga i čovjeka uvijek prisutna uzajamnost koja je korijen dinamičkog karaktera biblijske religije (str. 34). Također naglašava važnost koju ima izgovorena riječ u osobnom odnosu između čovjeka i Boga (str. 35–37). Peto poglavlje *Personalizam i božanska očitovanja* progovara o specifičnosti biblijskog personalizma, koja se očituje u nauku o stvaranju (str. 39). Također, u tom poglavlju autor iznosi kako je biblijski personalizam našao ispunjenje u osobi Isusa Krista, utjelovljene Riječi (str. 40–42). U posljednjem dijelu tog poglavlja autor ističe eshatološku dimenziju biblijske religije (str. 44). Šesto poglavlje *Čovjek u svjetlu biblijskog personalizma* donosi nam pogled na etičku problematiku u biblijskoj religiji te ističe etičku odluku kao odluku za ili protiv Boga, za ili protiv Krista (str. 49). U tom poglavlju autor također progovara o društvenoj dimenziji unutar biblijske religije (str. 50), o vjeri kao činu čitave osobnosti (str. 55), o utjecaju grijeha na čovjeka i njegov odnos s Bogom (str. 56–57) te o odnosu vjere i sumnje (str. 61). U sedmom poglavlju *Ontološki problemi naznačeni u subjektivnoj strani biblijske religije* istaknuta je razlika između filozofskog i religijskog obraćenja (str. 65). U tom poglavlju riječ je i o odnosu između slobode i sudbine, sudjelovanja i poslušnosti te ulozu ljubavi kao moći koja ujedinjuje (str. 66–67). Autor se u posljednjem dijelu tog poglavlja ponovno osvrće na čovjekovu društvenost, ali također ističe čovjekovu žudnju za Bogom kao ljubavlju i kao istinom. U posljednjem, osmom poglavlju *Ontološki*

problemi naznačeni u objektivnoj strani biblijske religije autor povezuje ontologiju s Božjim stvaralaštvom, osobom Isusa Krista i eshatologijom. Ponovno se dotiče odnosa Boga i čovjeka, gledajući na Boga kao onoga koji govori kroz Bibliju i objavljuje se u Riječi (str. 75). Autor progovara o determinizmu i smislu prosidbene molitve u kojoj sam Bog u nama moli i djeluje kroz nas (str. 77), a poglavlje zaključuje govorom o Bogu koji je istovremeno nad-osoban, bitak sam, ali i osoban Bog kojega susrećemo (str. 79). Prema autoru, ontološko je pitanje uključeno u pitanje spasenja

i njegovo je postavljanje nužan zadatak (str. 80).

Ova je knjiga prvenstveno namijenjena onima koji se zanimaju za pitanja filozofije i teologije. Prema autorovim riječima, čovjek je biće koje postavlja pitanje o bitku (str. 15). Autor iznosi poveznice između filozofije i objavljene religije, između ontologije i objave. Naglasak je stavljen na čovjeka i Boga kao osobe koje stoje u međusobnom odnosu, čovjek kao onaj koji postavlja pitanja, vjeruje i sumnja, a Bog kao onaj koji daje život i izlazi čovjeku u susret.

Mate Žaja